

Wolfgang Iser a jeho koncept implicitního čtenáře v *Aktu čtení*

Petr A. Bílek

Wolfgang Iser (1926)¹ vstoupil asi už povždy do literárněteoretického povědomí jako ten, kdo vynalezl kategorii „implicitního čtenáře“, tedy čtenáře — či u většiny významově bohatých textů spíše několika typů čtenářů —, jehož/jež text předpokládá a jemuž/jimž umožňuje soudržné čtení a dobírání se interpretačních soudů o významu a smyslu. Iser jako představitel recepční estetiky vychází z toho, že jako empiričtí čtenáři čteme různě, ale zároveň každý text nám umožňuje volbu pouze mezi několika typy čtení; rozhodnutí číst text „proti srsti“ je možné, ale je to už rozhodnutí příznakové, a pokud jej podstoupíme, bráníme se tomu, co text implikuje a o jaké čtení si svým *intentio operis* (Eco) říká.

Zrod kategorie implicitního čtenáře probíhá už v Iserově knize *Der Implizite Leser* (1972). V následující práci *Der Akt des Lesens* (1976), z níž pochází i následující překlad, je tato kategorie obráběna a specifikována. Iser svého implicitního čtenáře vymezuje vůči tradičním konstruktům ideálního i dobového čtenáře i vůči psychologizačnímu zevšeobecňování čtenářů empirických, které produkuje hollandská literární psychoanalýza šedesátých let. Nově se nyní vyrovnává i s dalšími kategorizacemi: archičtenář (Riffaterre), informovaný čtenář (Fish) a zamýšlený (intendovaný) čtenář (Wolff). Tyto kategorizace vycházely obdobně jako postup Normana Hollanda z víry, že při širším empirickém vzorku textové recepce a interpretace půjde odstranit subjektivní rozptyl konkretizací a následně objektivizovat „standardní“ způsoby čtení jistého textu, a to hlouběji, než jak to viděla někdejší Ingardenova představa o dourčování míst ne-dourčenosti.

Iserův implicitní čtenář je antropomorfním konstruktem, který „ztělesňuje souhrn předem vytvořených orientací, které fikční svět nabízí svým možným čtenářům jako podmínky recepce“. V tomto vymezení je podstatná jak metafora cesty dle textových orientačních bodů (později modifikovaná Umbertoem Ecem na metaforu lesa, jímž čtenář prochází a volí si cestu), tak i restriktce tako-

véto textové nabídky: dané orientační body jsou podmínkou recepce. Tam, kde první aspekt je pobídkou ke čtenářově volbě způsobů čtení (aktivitou, svobodou), tam je druhý aspekt nevyhnutelnou podmínkou (repertoárem rolí, z nichž jednu je si třeba vybrat a hrát; hranicí, za níž už nelze mluvit o recepci). Implicitní čtenář nemá jiné bytí než to ve struktuře textu. Textové perspektivy jednotlivých nositelů (postavy, vypravěč, adresát apod.) si žádají, aby byly čtenářem sceleny do **systemu** perspektiv. Tak jako se ve francouzském naratologickém strukturalismu šedesátých let chápe postava jako aktant (nositel jedné z „archetypálních“ rolí), je i Iserův implicitní čtenář aktantem; je tím, kdo se ujímá — a musí ujmout — předepsané role scelovatele všech textových perspektiv tak, jako se Frodo Pytlík musí ujmout prstenu mezi všemi potenciálními aktéry Společenstva prstenu. Tato role obnáší čtenářské akty představování (imaginační aktivity), neustálého ustavování hlediska a oproštění se od sebe sama pro možnost ocitnout se ve světě textu (opět použijme Tolkiena: jako to musí dělat Frodo, zbavující se nevyhnutelně všech atributů lidství, arci hobbitovského, aby byl schopen dojít až do nitra Mordoru). Struktura textu je nabídkou role, jíž musí odpovídat schopnost čtenáře tuto roli svým aktem naplnit. Přitom nikdy nemůže nastat naprosté ztotožnění: čtenář na rozdíl od Froda zůstává alespoň trochu sám sebou a realizuje nabídnutou roli různě. Podle Isera je tato různost výsledovatelná (vytváří referenci k sobě samé), a tudíž i intersubjektivně dostupná: vyjevuje se jako zkušenostní charakter každého čtenáře.

Wolfgang Iser v textových analýzách, které následují předloženou vstupní kapitolu, usiluje — s větší či menší přesvědčivostí — fungování dynamiky vztahu textové a aktové struktury doložit. Právě předpoklad transcendentálního charakteru celého „přenosu“ se ale stal terčem kritiky, s níž po anglickém vydání *Aktu čtení* vyrukoval Stanley Fish.² Podle Fisha spočívá zásadní slabost Iserova konceptu v tom, že nechápe, že percepce je vždy záležitostí konvence a že „nelze rozlišovat mezi tím, co

poskytuje text a co dodává až čtenář“. Podle Fisha neexistují nekontextuální entity „volného/svobodného“ textu a čtenáře; ve Fishově čtení je Iserův čtenář veden textovými prvky, ale přitom i tyto prvky nutně musí být výsledkem interpretace. Proto vzniká Iserem údajně neřešená, ale naprosto elementární otázka: co vlastně určuje co, tj. určuje text čtenáře, nebo čtenář text? Percepce se vždy odehrává v rámci souboru předpokladů o tom, co vůbec lze vnímat; proto je percepce vždy záležitostí komunity a úzu, a nikoli individuálních a jedinečných vnímatelů. Wolfgang Iser na Fishův „frontální útok“ reagoval³ dalším zpřesňováním svého pojetí: percepce jistě neexistuje v „čís-

té“ podobě, ale objekt percepce existuje nezávisle na nás a určuje, co s ním smíme provádět, a co ne. Neexistují pouhé naše konstrukty: „[...] textové segmenty nejsou dány svou determinovaností, ale jsou dány a následně determinovány. V jednom případě máme daná slova či segmenty, v jiném a rozlišitelném případě pak máme určité interpretace těchto slov a segmentů.“

Rozsouzení tohoto sporu je jistě rozumné ponechat na námi implikovaném čtenáři. A našemu *intentio auctoris* nezbyvá než věřit, že tuto kontroverzní, ale velice zajímavou debatu někdo do češtiny také přeloží.

1 Jeho zevrubnější portrét od Petra Mála včetně výběrové bibliografie viz *Aluze* 6, 2002, č. 2, s. 105; na stranách 106—117 lze pak nalézt i jeho stať „Proces čtení ve fenomenologickém pohledu“ z roku 1971.

2 Stanley Fish, „Why No One's Afraid of Wolfgang Iser“, *Diacritics* 11, 1981, č. 1, s. 2—13.

3 Wolfgang Iser, „Talk Like Whales: A Reply to Stanley Fish“, *Diacritics* 11, 1981, č. 3, s. 82—87.

Koncepty čtenáře a koncept implicitního čtenáře

Wolfgang Iser

Northrop Frye jednou napsal: „It has been said of Boehme that his books are like a picnic to which the author brings the words and the reader the meaning. The remark may have been intended as a sneer at Boehme, but it is an exact description of all works of literary art without exception.“¹ Budeme-li se ptát, který čtenář je vlastně míněn, když mluvíme o souhře mezi autorem a čtenářem, budeme při pokusech proniknout do této kooperace vždy narážet na problémy. Literární kritika zná dnes již celou řadu typů čtenáře, kterých se dovolává vždy, když se mají formulovat poznatky o působení (*Wirkung*) nebo recepci literatury. Tyto čtenářské typy bývají zpravidla konstrukce, které mají sloužit ke stanovení cílů poznání. Typově se pak od sebe navzájem odlišují tím, že se jejich konstrukce vůči podkladu (*das Substrat*) jednou zdůrazní, jindy je naopak podklad používán s cílem prokázat autorovy domněnky. V tomto řádovém rozdílu jsou již obsažena předběžná rozhodnutí, zda má dojít k objasnění struktur působení (*Wirkungsstrukturen*), nebo zda má být doloženo jejich působení.

Za prominentní typ je proto považován jak čtenář ideální, tak i čtenář dobový. Přímé odvolávání se na ně ovšem neprobíhá bez výhrad; jednomu z nich se vytýká, že je čistou konstrukcí, a tomu druhému, ačkoli existuje, že je jako nezbytná konstrukce pro zobecňující výpovědi těžko uchopitelný. A přece: najde se vůbec někdo, kdo by chtěl existenci dobového, či snad i ideálního čtenáře popřít? Vhodnost těchto typů tedy spočívá v jejich ověřitelném podkladu. Jaký je význam podkladu jako verifikační instance, si uvědomíme tehdy, když se pokusíme nalézt nějaký jiný typ čtenáře, který by měl víc než jen heuristickou platnost. Míněn je přitom každý typ čtenáře, jehož psychické dispozice zpřístupnily poznatky psychoanalýzy. Jako příklad by mohla sloužit zkoumání Simona Lessera a Normana Hollanda, ke kterým se ještě vrátíme. Už nyní lze říci, že návrat k to-

muto pojetí psychické konstituce člověka jakožto základu pro typ čtenáře, na němž může být pozorováno působení literatury, je v neposlední řadě veden snahou vymanit se z omezení zmiňovaných typů čtenáře. Proto si může psychoanalyticky orientovaná teorie působení literatury dělat nároky na větší hodnověrnost, neboť čtenář, kterého popisuje, je zbaven podezření, že je pouhou konstrukcí.

Základní rozdíl mezi těmito typy čtenářů, totiž že je u nich jednou více zdůrazněna konstrukce, jindy empirický podklad, má dokumentovat cíle poznání, resp. spolehlivost výpovědí o literárním působení. Zaměříme-li se na koncept dobového čtenáře, budeme patrně upřednostňovat dějiny recepce (Rezeptionsgeschichte). V popředí našeho zájmu bude stát přijetí literatury určitým publikem. Úsudky o díle pak budou zároveň reflektovat určité postoje, stanoviska a normy dobového publika — v zrcadle literatury vychází totiž najevo kulturní kód, kterým jsou podobné úsudky podmíněny. To platí i tam, kde se dějiny recepce opírají o svědectví, která pocházejí od čtenářů posuzujících dané dílo z různého historického odstupu. V každém případě odhalují dějiny recepce normy těchto čtenářských úsudků, a tím se stávají oporou pro dějiny vkusu a sociální dějiny čtenářů. Zdokumentovaných svědectví, která jsou naprosto nezbytná, ovšem ubývá tím výrazněji, čím hlouběji před 18. stoletím postupujeme. Důsledkem je potom především to, že dobového čtenáře lze zrekonstruovat často jen ze samotných zachovaných textů. Pak ovšem vyvstává otázka, jestli má být taková rekonstrukce chápána jako rekonstrukce dobového čtenáře, či zda spíše neznázorňuje úlohu, která je odvozena z textu a pomocí níž by mělo být čtenářské publikum ovlivňováno. V každém případě spočívá takto vymezený čtenář na jiném podkladu. Nezakládá se totiž na svědectví skutečně existujícího čtenáře, ale na struktuře textu.

V téměř diametrálním protikladu k dobovému čtenáři stojí často zmiňovaný čtenář ideální, jehož podklad se dá uchopit nesrovnatelně hůř. Odůvodněná zůstávají i podezření, že podklad této abstrakce spočívá v literárním kritikovi, resp. filologovi samotném. Nepochybně jsou soudy kritiků a filologů obohaceny, přefiltrovány a upraveny množstvím textů, jimiž se zabývají. To z nich vlastně dělá stále jen kultivované čtenáře, a to ne z toho důvodu, že by se míjeli se snahou o idealitu, ale proto, že ideální čtenář ztělesňuje strukturální nemožnost komunikace. Neboť ideální čtenář by musel mít zcela shodný kód jako autor. Protože však autor ve svých textech kódy, které obecně převládají, zpravidla překóduje, musel by týmiž intencemi, jež se při takovém postupu uplatňují, disponovat i ideální čtenář. I když připustíme, že by to bylo vůbec možné, komunikace by se stala zbytečnou, neboť komunikace zprostředkovává něco, co vyplývá z nedostatečného překrývání mezi kódem odesílatele a jeho příjemce.

Jak málo je autor sám sobě ideálním čtenářem, nám ukazuje diskurzivní vyjadřování autorů o vlastních textech. Jako „čtenáři“ svých textů totiž autoři zpravidla nedostojí jejich účinku, často se konkrétně vyjadřují o účelu, strategii a organizaci textu, a vůbec nejčastěji o podmínkách platících pro publikum, které má být pomocí těchto vyjádření orientováno. V tomto případě ale autor mění svůj kód a stává se „čtenářem“ svého textu za podmínek, které on jakožto autor textu právě nesplňuje. Tím pádem je pro něho samotného zdvojení na autora a ideálního čtenáře principiálně nadbytečné, přestože by vlastně jako jediný mohl tento postulát naplnit.

Kromě toho zahrnuje tento postulát také schopnost ideálního čtenáře kompletně realizovat během četby významový potenciál fikčního textu. Ovšem už samy dějiny působení textů (Wirkungsgeschichte) ukazují, že jsou významové potenciály aktualizovány velmi rozdílně. Může být vůbec tak velká rozmanitost těchto významových podob (Sinngestalten) realizována současně? Pokud si tento nemožný případ představíme, zjistíme, že podobná snaha způsobí pouze zmatek. Neboť rozdílné významové podoby identických textů mohou být realizovány vždy jen jedna po druhé; to ukazuje druhé čtení jednoho textu stejně jako dějiny působení textu. Příklon k historickým významovým podobám identického textu tedy určuje celek těchto podob vždy jen jako objekt analýzy a netýká se onoho neuskutečnitelného pokusu o vytvoření všech významových podob zároveň.

Ideální čtenář by musel navíc významový potenciál textu realizovat nejen nezávisle na historické podmíněnosti své vlastní situace, ale musel by ho i zcela vyčerpát. Pokud by se to podařilo, text by se tímto aktem vyčerpal — pro literaturu jistě zničitelný dokona-

lost. Existují ovšem i texty, kterých se to týká, jak dokazuje široké spektrum konzumní a triviální literatury. Objevuje se však otázka, jestli je tímto „ideálním čtenářem“ skutečně míněna tak často používaná abstrakce ideálního čtenáře. Na něj se totiž vždy poukazuje tam, kde se výklad textu dostává do potíží, jež mají být s jeho pomocí vyřešeny. Tímto se však objasňuje i vlastní podstata tohoto postulátu. Ideální čtenář je na rozdíl od jiných čtenářských typů fikcí. Stejně jako ona je i on bez reálných fundamentů, a právě v tom spočívá jeho užitečnost. Neboť jako fikce je schopen zacetit mezery v argumentaci, které se během analýzy působení a recepce literatury vždy znovu objevují. Fikční charakter také dovoluje vybavit ideálního čtenáře proměnlivými obsahy, vždy podle typu problému, který má být vyřešen právě s poukazem na něj.

Obecné připomenutí metodických konsekvencí ideálního a dobového čtenáře je nezbytné z toho důvodu, že je ve většině případů předpokladem pro účelnou analýzu literárního působení. Namísto působení však popisují tyto konsekvence vždy jen jeho výsledky. Odvrátit pohled od výsledků a obrátit jej na akty vyvolané působením proto zároveň znamená odpoutat se od určitých metodických konsekvencí, které jsou v již projednaných typech čtenáře předznamenány.

Podobný krok můžeme rozeznat i ve snaze o rozvíjení rozdílných typů čtenářů jakožto heuristických konceptů. V dnešní literární teorii se tak můžeme setkat s nabídkou již zřetelně profilovaných typů pro určité diskusní oblasti: archičtenář (der Archileser, Riffaterre),² informovaný čtenář (der informierte Leser, Fish)³ a intendovaný čtenář (der intendierte Leser, Wolff),⁴ abychom uvedli jen ty, u kterých dosáhla zvolená kvalifikace určitého stupně terminologizace. Zpravidla jsou tito čtenáři míněni jako konstrukce, vztahují se ovšem více či méně zřetelně k jednomu empirickému podkladu.

Riffaterrov archičtenář označuje „skupinu informátorů“,⁵ která se setkává vždy v „uzlových místech textu“,⁶ aby v souhrnu reakcí potvrdila existenci „stylistického faktu“ (das stilistische Faktum).⁷ Archičtenář se podobá kouzelnému proutku, který dovoluje zjistit místa vysokého zhuštění v procesu kódování textu. Jako společný pojem pro testované osoby rozličných kompetencí pak slouží k empirickému stanovení účinkového potenciálu textu. Riffaterre se domnívá, že lze počtem informátorů odstranit subjektivní rozsah kolísání, který z rozdílného dispozičního repertoáru jednotlivých čtenářů nutně vyplývá. Snaží se přitom styl, popř. „stylistické faktum“ objektivizovat jako určitou dodatečnou informaci k primární lingvistické sféře.⁸ „Stylistické faktum“ se totiž od svého kontextuálního okolí odlišuje vysokou hustotou kódování. Proto pak vznikají intratextuální kontrasty. Archičtenář může tím, že je objeví, zmírnit představy lingvisticky orientované deviační stylistiky (Deviationsstilistik), která je stále nucena postulovat jazykové normy tak, aby pak mohla na základě stupně odchylky určitých textů zjistit jejich poetickou kvalitu. Tato okolnost ovšem netvoří rozhodující součást konceptu. Ta spočívá ve skutečnosti, že „stylistické faktum“ může vytvořit jen vnímající subjekt. Z toho vyplývá, že chybějící možnost formalizace intratextuálních kontrastů se manifestuje jako účinek, který může probíhat jen ve čtenáři. Tak je Riffaterrov archičtenář sice testovacím konceptem důležitým pro určení „stylistického faktu“, zároveň však v sobě obsahuje poukaz na to, že neúplná referencializace (Referentialisierbarkeit) „stylistického faktu“ vyžaduje ke svému naplnění právě čtenáře.

Avšak ani samotné označení archičtenáře jako skupiny informátorů není zbaveno všech nedostatků. Očekávání intratextuálních kontrastů totiž předpokládá kompetence nejrůznějších typů a v neposlední řadě závisí i na dějinné blízkosti, popř. vzdálenosti, ve které se testovací skupina v daném textu nachází. V každém případě ale Riffaterrov model ukazuje, že lingvistické nástroje k posouzení stylistických kvalit nestačí.

Podobně se to má i s konceptem „informovaného čtenáře“, který rozvíjí Stanley Fish. Tento koncept příliš nesměřuje k lokalizaci statických průměrů čtenářských reakcí, ale naopak chce pomocí čtenáře spíše popsat procesy zpracování textu. Pro tuto snahu jsou nezbytné určité požadavky. „The informed reader is someone who 1) is a competent speaker of the language out of which the text is built up, 2) is in full possession of ‚semantic knowledge that a mature... listener brings to his task of comprehension‘. This includes the knowledge (that is, the experience, both as a producer and comprehender)

of lexical sets, collocation probabilities, idioms, professional and other dialects, etc., 3) has literary competence... The reader, of whose responsiveness I speak, then, is this informed reader, neither an abstraction, nor an actual living reader, but a hybrid — real reader (me) who does everything within his power to make himself informed."⁹

Nestačí jen, aby tento čtenářský typ disponoval zmiňovanými kompetencemi, musí navíc během procesu aktualizace pozorovat své vlastní reakce, aby zůstaly kontrolovatelné. Nutnost tohoto sebezpozorování vyplývá z toho, že Fish sice rozvíjí svou koncepci „informovaného čtenáře“ pomocí transformativní gramatiky, ale nemůže přejímat některé konsekvence tohoto gramatického modelu.

Pokud čtenář díky své kompetenci text strukturuje, pak to znamená, že se v časovém toku četby vytváří reakční sekvence, v níž dochází ke generování textového významu. Až sem sleduje Fish model transformativní gramatiky. Pokud však musí být pořadí reakcí neustále hlídáno,¹⁰ pak je to převážně proto, že Fish nemůže akceptovat transformativní nivelizování povrchové struktury coby možnosti zpětné vazby na příslušnou hloubkovou strukturu. „It should be noted however that my category of response and specially of meaningful response, includes more than the transformational grammarians, who believe that comprehension is a function of deep structure perception, would allow. There is a tendency, at least in the writings of some linguists, to downgrade surface structure — the form of actual sentences — to the status of a husk, or covering, or veil, a layer of excrescences that is to be peeled away or penetrated or discarded in favor of the kernel underlying it.“¹¹ Reakční sekvence, kterou ve čtenáři vyvolává povrchová struktura, získává v literárních textech svou zvláštnost často tak, že uvádí čtenáře pomocí svých strategií do omylů, což je pro prvotní rozlišení reakcí rozhodující. Ve čtenáři pak povrchová struktura vyvolává události, které jsou vymazány hned poté, co přispěly k odkrytí hloubkové struktury textu. Tím vydává Fish transformativní model všanc rozhodujícímu bodu: rozhodujícímu pro model a koncept, který sám rozvíjí. Model dospívá ke své hranici právě tam, kde to začíná být zajímavé: při objasnění procesů zpracovávajících text, jejichž jednoduchá zpětná vazba na textovou gramatiku by podobné dění značně ochudila. Koncept „informovaného čtenáře“ však ztrácí v tomto bodu svůj vztahový rámec a mění se v postulát, který je ve svých premisách zjevný a jako takový těžko dokazatelný. Toho si je Fish vědom, a tak charakterizuje svůj koncept na konci článku takto: „In a peculiar and unsettling (to theorists) way, it is a method which processes its own user, who is also its only instrument. It is self-sharpening and what it sharpens is you. In short, it does not organize materials, but transforms minds.“¹² Transformace se zde již nevztahuje k textu, ale ke čtenáři. Tato transformace je z pohledu generativní gramatiky stále jen metaforou, pomocí níž se ovšem ukazuje také omezený dosah generativně-transformativního modelu. Protože to, že text vyvolává určité změny v recipientovi, je opět jen záležitostí zkušenosti. Problém Fishova konceptu spočívá v tom, že je rozvíjen na gramatickém modelu, který však Fish v určitém bodě zřejmě právem opouští a dovolává se nezpochybnitelné zkušenosti, jež se ovšem teoretickému přístupu vzpírá. Nehledě na to, lze tedy na konceptu informovaného čtenáře rozpoznat zřetelněji než na konceptu archičtenáře, že analýza procesů zpracovávajících text vyžaduje více než jen lingvistický textový model.

Když se Fish zajímá o působení textu na čtenáře, pak akceptuje Wolffův návrh „intendovaného čtenáře“, rekonstrukce „čtenářské myšlenky, která vznikla v duši autora“.¹³ Tato představa „intendovaného čtenáře“ může v textu nabírat rozličné formy. Může se jednat o obraz idealizovaného čtenáře,¹⁴ může se manifestovat v masivních anticipacích repertoáru norem a hodnot dobového čtenáře, v individualizaci publika, ve čtenářských apostrofách, v přiřčení různých pozic, v pedagogických úmyslech stejně jako ve výzvách k dosud nevídané připravenosti při čtení cokoli snést.¹⁵ V intendovaném čtenáři, chápaném jako textu vepsaná čtenářská fikce,¹⁶ se projevují jak dobová pojetí publika, tak i autorova snaha se těmito představám někdy přiblížit a jindy na ně působit. Wolff skicuje dějiny demokratizujícího vývoje čtenářské myšlenky, k jejímuž popsání je však třeba relativně dobrá znalost dobového čtenáře a sociálních dějin publika, aby mohla být čtenářská fikce určitého textu zhodnocena v celém dosahu a funkci. V každém případě ale dovoluje vyvoditelná čtenářská fikce rekonstruovat publikum, které chtěl autor získat nebo oslovit.

Fakt, že je podobné zjišťování užitečné a nezbytné, stojí mimo veškeré dohady. Nesporné je také to, že mezi formou realizace textu a intendovaným čtenářem existuje vzájemný vztah,¹⁷ přesto však zůstává nezodpovězena otázka, proč je čtenář schopen textu i přes historické distance porozumět, ačkoli jím jistě nebyl intendován. V obraze intendovaného čtenáře se tak odrážejí převážně historické okolnosti, kterými se autor při produkci textu zabývá. Tím je však označena jen jedna důležitá textová perspektiva, která se nabízí jako koncept pro rekonstrukci účelů, neříká se ovšem nic o přijetí textu v recepčním vědomí čtenáře. Intendovaný čtenář coby čtenářská fikce značí pozice v textu, které však stále nelze zaměňovat s čtenářskou rolí v textu. Tento fakt vyplývá už z toho, že je — míněno v románu — spousta těchto připsaných pozic koncipována ironicky, takže čtenář pozice, jež jsou mu nabízeny, spíše potlačuje, než aby je přijímal. Zde se ukazuje možnost rozlišovat mezi čtenářskou fikcí a čtenářskou rolí. Čtenářská fikce je v textu značena pomocí určitého repertoáru signálů. Tento repertoár ovšem není ani izolovaný od jiných perspektiv zasazených do textu, které jsou v románu zprostředkovány prostřednictvím vypravěče, postav a děje, není na nich ovšem ani nezávislý. Čtenářská fikce je tedy jen jednou textovou perspektivou, která zůstává s ostatními uzavřena ve vzájemné interakci. Čtenářská role naproti tomu vyplývá nejprve ze souhry perspektiv, které se rozvíjejí v řízených aktivitách čtení — proto může být čtenářská fikce textu vždy jen jedním z aspektů čtenářské role.

Ve zmiňovaných konceptech čtenáře se projevují rozdílné poznávací zájmy. Architektura je testovací koncept, který slouží k tomu, aby zprostředkoval stylistickou hodnotu v měnící se hustotě kódování textu. Informovaný čtenář je studijní koncept, který má za úkol pomocí pozorování řetězce reakcí vyvolaných textem ve čtenáři zvýšit jeho „informovanost“, a tím i kompetenci. A konečně intendovaný čtenář je rekonstrukční koncept, který dovoluje odkrytí veškeré historické dispozice publika, jež chtěl autor aktivovat. I přes všechny rozdílnosti úmyslů mají všechny tři návrhy jednoho společného jmenovatele. Každý chápe svůj koncept jako možnost, jak lze pomocí zavedení kategorie čtenáře překročit omezený dosah strukturní stylistiky, generativní transformativní gramatiky či literární sociologie.

Teorie literárního textu se tedy již bez kategorie čtenáře zjevně neobejde. Znamená to, že je čtenář povýšen na „systémovou referenci“ každého textu, která svůj plný význam získává teprve v procesech zpracovávání, jež sama vyvolala. Co je to vlastně za čtenáře, o kterém zde hovoříme? Je jen čistou konstrukcí, nebo se zakládá na empirickém podkladu? Nuže, pokud bude v následujících kapitolách této práce řeč o čtenáři, pak tím bude míněna textu vepsaná struktura implicitního čtenáře. Na rozdíl od zmiňovaných čtenářských typů se implicitní čtenář nezakládá na žádné reálné existenci, neboť ztělesňuje souhrn předem vytvořených orientací, které fikční text nabízí svým možným čtenářům jako podmínky recepce. Implicitní čtenář není tedy zakotven v empirickém podkladu, ale spočívá ve struktuře samotného textu. Pokud vycházíme z toho, že texty získávají svou realitu teprve během samotného čtení, nutně to znamená, že výstavbě textu musejí být vepsány podmínky aktualizace, které dovolují konstituovat význam textu v recepčním vědomí příjemce. Koncept implicitního čtenáře tudíž označuje textovou strukturu, která vždy už předpokládá příjemce. Obsazení této strukturované prázdné formy se nedá zabránit ani tam, kde se texty z důvodu čtenářské fikce o svého příjemce zdánlivě nestarají, ani tam, kde se objevuje snaha pomocí použitých strategií možné publikum zcela vyloučit. Tak přesouvá koncept implicitního čtenáře pozornost na strukturu působení textu, díky níž je příjemce vůči textu situován a spojen s ním pomocí jím vyvolaných aktů pochopení.

Každý literární text má tedy připravenou určitou nabídku rolí pro svého potenciálního příjemce. Ta disponuje dvěma centrálními aspekty, které jsou spolu úzce spjaty i přesto, že analýza vyžaduje jejich rozdělení: čtenářská role se projevuje jako struktura textu a struktura aktu. Co se struktury textu týče, musíme vycházet z toho, že každý literární text znázorňuje autorem vytvořený pohled na svět z určité perspektivy. Text jako takový nezobrazuje jednoduše daný svět, ale konstituuje svět z materiálu, který je k dispozici. V typu konstituce se pak manifestují perspektivy autora. Mají-li být zachyceny stupně

cizosti daného světa textu, pak pouze pomocí takové struktury, která čtenáři umožňuje realizovat jemu předkládané náhledy. Literární text pak není jen perspektivním pohledem autora na svět, sám text je perspektivním útvarem, který dává vzniknout jak určnosti tohoto pohledu, tak i možnosti určenost předem očekávat. Znázornit tuto skutečnost paradigmaticky dovoluje především román. Má perspektivní základ, který se skládá z několika zřetelně od sebe odlišených nositelů perspektiv, kterými mohou být vypravěč, postavy, děj či čtenářská fikce. I při jakémkoli hierarchickém odstupňování, které by mohlo mezi textovými perspektivami vzniknout, není přesto žádná z nich zcela identická s významem textu. Často poukazuje jedna z nich na zpravidla rozdílná centra textové orientace, která se k sobě vztahují, s cílem zkonkretizovat odkazující souvislost, jež je pro ně společná. Čtenáři je předložena určitá textová struktura, která ho nutí zaujmout pohled, jenž dovoluje vytvářet požadovanou integraci textových perspektiv. Čtenář přesto nemůže toto hledisko svobodně volit, samo se totiž odvíjí od perspektivizovaných způsobů znázornění textu. Jen v případě, že je možné koncentrovat všechny textové perspektivy na jejich společný horizont odkazování, stává se pohled čtenáře adekvátním. Hledisko a horizont se tedy odvíjejí od perspektivního základu textu, avšak v samotném textu už znázorněny nejsou. Právě tím získává čtenář možnost obsadit hledisko, které text pro konstituování horizontu odkazování textových perspektiv vytvořil. Z toho vyplývá i elementární schéma čtenářské role zakládající se na textu: od každého čtenáře požaduje, aby obsadil jemu předložené hledisko, a tím pozvedl (aufheben) různá orientační centra textových perspektiv na systém perspektiv, přičemž by se zároveň odkryl smysl toho, co je jednotlivými perspektivami reprezentováno.

Toto schéma také ukazuje, že textu vepsaná čtenářská role se nemůže krýt se čtenářskou fikcí textu. Neboť pomocí čtenářské fikce dává autor přijatého čtenáře všanc světu textu, vytváří pouze další perspektivu, která zvyšuje perspektivismus textu. Pokud se v čtenářské fikci objevuje obraz čtenáře zamýšleného autorem a vstupujícího do interakce s jinými textovými perspektivami, pak označuje čtenářská role konstituční aktivitu, která je příjemci textu předznačena. V tomto smyslu je popsání schéma čtenářské role textovou strukturou. Avšak jako textová struktura ztělesňuje spíše intenci, která se naplňuje teprve pomocí aktů vyvolaných ve čtenáři. Textová a aktová struktura čtenářské role spolu proto úzce souvisejí.

Pokud odkazují textové perspektivy k jednomu horizontu, který vytváří jejich celek, pak se tento horizont manifestuje v jazyce stejně tak málo jako hledisko, ze kterého se souhra perspektiv musí uskutečnit. Textové struktury nepochybně míří k celkové souvislosti odkazů (Verweisungs-zusammenhang), a tím získávají charakter instrukcí; celková souvislost odkazů však není jako taková dána, musí být proto nejdříve stanovena. V tomto bodě získává čtenářská role, založená v textové struktuře, svůj afektivní charakter. Vyvolává akty představování, které probouzejí rozličné vztahy mezi perspektivami znázornění a zároveň je shromažďují do významového horizontu. Význam literárních textů je tedy představitelný jen tehdy, pokud není explicitně daný a může tedy být zpřítomněn ve vědomí představitelce. Během četby přitom dochází k sekvenci aktů představování, neboť představy už jednou vytvořené musí být vždy znovu opouštěny, pokud už dále nejsou schopny plnit požadovanou integraci mnohotvárnosti perspektiv. S touto korekcí představ souvisí zároveň neustálá modifikace hlediska, které není jako takové pevně dáno, ale musí být kvůli modifikovanému pořadí představ stále znovu ustavováno, a teprve na závěr bude odpovídat smyslu konstituovanému sekvencí představ. Tím se však čtenář s konečnou platností ocitá v textu, resp. ve světě textu.

Struktura textu a struktura aktu se k sobě chovají jako intence a její naplnění. V konceptu implicitního čtenáře jsou spolu spjaty, a tím se toto pojetí odlišuje i od nejnovějšího návrhu označovat programované přijetí textu jako „recepční předlohu“ (Rezeptionsvorgabe).¹⁸ Tento pojem je nedynamický do té míry, do jaké se vztahuje jen na rozpoznatelné recepčně relevantní textové struktury a nezabývá se přitom strukturou aktu, ve které dochází k naplnění afektivního charakteru jazykových struktur (sprachlichen Strukturen).

Koncept implicitního čtenáře jako role nabízené textem není abstrakcí skutečného čtenáře, ale spíše podmínkou pro napětí, které vytváří skutečný čtenář, když začne hrát svou roli. Toto napětí dále vyplývá z rozdílu „[...] between myself as reader and

the often very different self who goes about paying bills, repairing leaky faucets and failing in generosity and wisdom. It is only as I read that I become the self whose belief must coincide with the author's. Regardless of my real beliefs and practices, I must subordinate my mind and heart to the book if I am to enjoy it to the full. The author creates, in short, an image of himself and another image of his reader; he makes his reader, as he makes his second self, and the most successful reading is one in which the created selves, author and reader, can find complete agreement."¹⁹

Nabízí se otázka, zdali je vůbec možné, aby k takovému ztotožnění došlo. Sama již od dob Coleridgeových vždy znovu odprísahaná „willing suspension of disbelief“²⁰ která měla přiblížit čtenáře světu textu, zůstává ideálním požadavkem, o němž se nedá jasně říci, jestli by bylo jeho splnění vůbec žádoucí. Fungovala by pak vůbec ještě role nabízená textem? Pokud by k tomu došlo, musel by zmizet historicky diferencovaný repertoár norem a hodnot skutečného čtenáře, čímž by došlo i k odstranění napětí, které je základním předpokladem pro akty pochopení — o zpracování pochopeného ani nemluvě. Na to důrazně upozornil M. H. Abrams: „Given a truly impassive reader, all his beliefs suspended or anesthetized, (a poet) would be as helpless, in his attempt to endow his work with interest and power, as though he had to write for an audience from Mars.“²¹

Jako vždy se během četby jedná také o vyrovnávání rolí nabízených textem s habituálními dispozicemi čtenáře. Nikdy však nedojde k takovému souladu, aby se mohla jedna pozice ztotožnit s druhou. Ani v případě, kdy je tento vztah charakterizován převahou požadavků určených textovými rolemi, nemizí dispozice nynějšího čtenáře zcela, když se přiblíží předepsané roli. Dispozice vytvářejí mnohem častěji jen pozadí, na kterém se uskutečňují akty pochopení podnícené čtenářskou rolí; jsou nutným vztahovým horizontem, který nám umožňuje vnímat text, a tím mu i porozumět. Pokud bychom se s danou rolí zcela ztotožnili, museli bychom zapomenout na sebe samé, to znamená, že bychom se museli osvobodit od všech zkušeností, které ovšem do četby nevyhnutelně vnášíme a které jsou zodpovědné za často rozličné aktualizace čtenářské role. I když nás role zcela pohltí, pocítíme nejpozději na konci četby potřebu vztáhnout tuto ojedinelou zkušenost k horizontu vlastních názorů, který také během celé četby naši ochotu nechat se textem unést skrytě řídil.

Z toho vyplývá, že je čtenářská role jednotlivých textů historicky i individuálně rozdílně realizována — podle životních dispozic, podle předporozumění (Vorverständnis), které do četby vnáší každý čtenář. Nemusí se tu nutně jednat o svévoli, rozdílné realizace se odvíjejí od toho, že nabídka rolí v textu je realizována vždy jen selektivně. Čtenářská role obsahuje celou škálu možností realizace, která nabývá v konkrétním případě určité, a tedy jen „epizodické“ aktualizace. Tím se pak zpracování textu zpřístupňuje úsudku, neboť každá konkretizace se uskutečňuje vždy na pozadí struktur působení připravených textem. Pokud ale při každé aktualizaci dochází k určitému obsazení struktury implicitního čtenáře, musí tato struktura zároveň vytvářet referenci, která činí individuální recepci textu intersubjektivně dostupnou. A tím je také vyjádřena jedna z centrálních funkcí implicitního čtenáře: je to koncept, který poskytuje horizont vztahů pro rozmanitost historických a individuálních aktualizací textu, aby je bylo možné následně analyzovat v jejich jedinečnosti.

Pokusme se tedy shrnout: koncept implicitního čtenáře je transcendentální model, pomocí kterého je možné popsat obecné struktury působení fikčních textů. Označuje čtenářskou roli, která je vyvoditelná z textu a která se skládá ze struktury aktu a struktury textu. Pokud struktura textu vytvoří čtenáři hledisko, pak to znamená, že sleduje základní danosti našeho vnímání a že naše přístupy ke světu mají perspektivní povahu. „Pozorující subjekt a znázorňovaný objekt se tak k sobě určitým způsobem vztahují, ‚vztah subjekt—objekt‘ vniká [...] i do perspektivního způsobu znázorňování. Zároveň ale ovlivňuje i pozorovatelův způsob vidění, neboť tak jako se umělec ve svém zobrazování řídí hlediskem pozorovatele, tak je i pozorovatel — právě díky tomuto způsobu znázorňování — odkázán na určitý pohled, který se ho — více či méně — drží a který mu sám vyhledá korespondující hledisko.“²² Podobné hledisko situuje čtenáře k textu s cílem, aby konstituoval významový horizont, ke kterému ho přivádějí různá odstínění

představovaných textových perspektiv.²³ Protože však horizont významů neznázorňuje ani danost světa, ani danost habitu intendovaného publika, musí být nejprve vytvořen. Tuto „nedanost“ mohou odkrýt jen představy, takže při vyvolávání řady představ dochází k překladu textové struktury do recepčního vědomí čtenáře. Obsažnost takovéto představy je pak ovlivněna charakterem zkušenosti každého čtenáře. Zároveň ale tomuto charakteru udává referenční pozadí pro to, aby zvětšovala možnost zpracovat nebo přinejmenším umístit představu dosud nezažitých jevů. Koncept implicitního čtenáře opisuje tedy proces přenosu, pomocí kterého textové struktury postupují přes akty představování do charakteru zkušenosti čtenáře. Vzhledem k tomu, že tato struktura platí pro četbu fikčních textů obecně, může si dělat nárok na transcendentální charakter. Rozvinout tuto strukturu je cílem dalších kapitol, ve kterých by mělo dojít k objasnění charakteru čtení a toho, co se během něj děje.

Přeložila Veronika Vlková.
Revize překladu Jan Budňák.

Překlad byl pořízen podle kapitoly „Leserkonzepte und das Konzept des impliziten Lesers“, in: *Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*, München, Verlag Wilhelm Fink 1984, s. 50—67. Publikováno s laskavým svolením Verlag Wilhelm Fink. V současnosti je k dispozici nové vydání knihy (Verlag Wilhelm Fink, Paderborn, 4. Auflage 1994, UTB 636).

- 1 „O Böhmovi někdo řekl, že se jeho knihy podobají pikniku — autor přinese slova a čtenář významy. Tato poznámka možná byla míněna ironicky, je to ale přesný popis všech literárních děl bez výjimky.“ Northrop Frye, *Fearful Symmetry. A Study of William Blake*, Boston 1967, s. 427. Přeložila Veronika Klusáková.
- 2 Michael Riffaterre, *Strukturele Stilistik*, München 1973, s. 73.
- 3 Stanley Fish, „Literature in the reader: Affective Stylistics“, *New literary History* 2, 1970, s. 123.
- 4 Erwin Wolff, „Der intendierte Leser“, *Poetica* 4, 1971, s. 141.
- 5 Michael Riffaterre, cit. dílo, s. 44.
- 6 Tamtéž, s. 48.
- 7 Srov. tamtéž, s. 29.
- 8 Srov. také s kritikou Rainera Warninga „Rezeptionsästhetik als literaturwissenschaftliche Pragmatik“, in Rainer Warning (ed.), *Rezeptionsästhetik*, München 1975, s. 26.
- 9 „Informovaný čtenář je takový čtenář, který 1) ovládá dostatečně jazyk, ze kterého je text vystavěn (je kompetentním mluvčím); 2) má dokonale vyvinuté ‚sémantické znalosti, které vespělý posluchač využívá k porozumění‘. Ty zahrnují znalost (tj. zkušenost jak producenta, tak toho, kdo daným prostředkům rozumí) lexikálních vrstev, kolokačních možností, idiomů, profesních i jiných dialektů atd.; 3) má určité kompetence literární... Čtenář, o jehož odezvě mluvím, je tedy tímto informovaným čtenářem — není ani abstrakcí, ani skutečným živým čtenářem, je to hybrid — je to skutečný čtenář (já), který dělá vše, co je v jeho moci, aby se stal informovaným.“ Stanley Fish, cit. dílo, s. 145. Přeložila Veronika Klusáková.
- 10 Tamtéž, s. 144—146.
- 11 „Je třeba říci, že má kategorie responze a obzvláště smysluplné responze zahrnuje mnohem více, než by připustili teoretikové zabývající se transformativní gramatikou, kteří věří, že porozumění je funkcí percepce hloubkových struktur. V dílech některých lingvistů lze nalézt tendenci povrchovou strukturu (formu konkrétních vět) podceňovat, snižovat její význam na roli pouhé slupky, pláště či závoje, přebytečné vrstvy, kterou je třeba sloupnout, proniknout jí nebo ji zcela ignorovat ve prospěch jádra uvnitř.“ Tamtéž, s. 143. Přeložila Veronika Klusáková.
- 12 „Je to metoda, která zvláštním a znepokojujícím způsobem (především pro lingvisty) modeluje svého vlastního uživatele, který je zároveň jejím jediným nástrojem. Je to metoda, která zvýrazňuje sama sebe, a tím zvýrazňuje vás. Řečeno jednoduše — nejde o uspořádání materiálu, ale o přetváření mysli.“ Tamtéž, s. 160. Přeložila Veronika Klusáková.
- 13 Erwin Wolff, cit. dílo, s. 166.
- 14 Tamtéž, s. 145.
- 15 Tamtéž, s. 143, 150, 151—154, 156, 158 a 196.

- 16 Tamtéž, s. 160.
- 17 Tamtéž, s. 159.
- 18 Srov. mimo jiné s Manfredem Naumannem, *Gesellschaft — Literatur — Lesen. Literaturrezeption in theoretischer Sicht*, Berlin und Weimar 1973, s. 35. Srov. také s mou kritikou této knihy „Im Lichte der Kritik“, in Rainer Warning (ed.), *Rezeptionsästhetik*, München 1975, s. 335—341, stejně jako kritiku od H. R. Jausse, tamtéž, s. 343.
- 19 „[...] mezi mnou jako čtenářem a často velmi odlišným já, které musí platit účty, které opravuje kapající kohoutky a které často nepřekypuje moudrostí ani velkorysostí. Já, jehož přesvědčení se musí shodovat jedině s autorem, se vynořuje pouze při čtení. Pokud si mám knihu plně vychutnat, je třeba, abych bez ohledu na své skutečné vzory a zvyky podřídil mysl a srdce knize, kterou čtu. Autor zkrátka vytvoří obraz sebe sama a obraz svého čtenáře — svého čtenáře vytvoří jako své druhé já. Nejlepší čtení je tedy takové, při kterém se vytvořená já (autorovo a čtenářovo) zcela ztotožňují.“ Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago 1963, s. 137. Přeložila Veronika Klusáková.
- 20 „ochota odložit nedůvěru stranou“ (Přeložila Veronika Klusáková.)
- 21 „Snaha básníka obdařit své dílo zajímavostí a silou by v případě, že by jeho čtenář byl naprosto lhostejný a bez jakéhokoli přesvědčení, byla stejně marná, jako kdyby psal pro obyvatele Marsu.“ M. H. Abrams, „Belief and Suspension of Disbelief“, in M. H. Abrams (ed.), *Literature and Belief* (English Institute Essays 1957), New York 1958, s. 17. Přeložila Veronika Klusáková.
- 22 Carl Friedrich Graumann, *Grundlagen einer Phänomenologie und Psychologie der Perspektivität*, Berlin 1960, s. 14.
- 23 K tomuto obsahu najdete základní výklad u Eckharda Lobsiena, *Theorie literarischer Illusionsbildung*, Stuttgart 1975, s. 42—74.